

rada toplanmışlardı. Ancak müslümanların gelmekte olduğunu duyan kabileler bölgeyi terkedip civara dağıldılar. Geride bırakılan sürüleri ganimet olarak alan Hz. Ömer müfrezenin başında geri döndü. Dönüş yolunda Cedr mevkiine gelindiğinde kılavuz Hz. Ömer'e, yurtlarındaki kuraklık yüzünden oraya göç eden Has'am kabilesini saldırmayı teklif etti. Ancak Ömer, Resûlullah'ın kendisini sadece müslümanlara saldırı için hazırlık yapan kabilelerin üzerine gönderdiğini söyleyerek bunu uygun görmedi.

BİBLİYOGRAFYA :

Vâkıdî, *el-Megâzî*, II, 722; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 89, 117; Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (Ömerî), I, 78; Belâzûrî, *Ensâb*, I, 379; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 22; Abdurrahman b. Abdullah es-Süheybî, *er-Ravzü'l-ünûf* (nşr. Mecdî Mansûr), Beyrut 1997, IV, 395; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 80; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser* (nşr. Muhammed el-İdû'l-Hatrâvî – Muhyiddin Müstû), Medine 1413/1992, I, 446-447; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, Beyrut 1985, II, 213; İbn Kesîr, *es-Sîre*, III, 418; Şâmî, *Sübûlü'l-hüdâ*, VI, 255-256; Nüreddin el-Halebî, *İnsânü'l-uyûn*, Beyrut 1400, III, 185, 191; Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî, *Şerhu'l-Mevâhib*, Kahire, ts. (Dârü't-tibâati'l-Mîriyye), II, 298; Köksal, *İslâm Tarihi* (Medine), VII, 306-307; Serdar Özdemir, *Hz. Peygamber'in Seriyeleri*, İstanbul 2001, s. 75-76.

İSMAİL YİĞİT

TÜRK

I. TARİH

II. KÜLTÜR ve MEDENİYET

1. Genel
2. Yazı
3. Dil ve Edebiyat
4. Sanat
5. Din

I. TARİH

Türk Soy ve Tarihi, Ortaya Çıkışı, Yayılışı, Kolları, Kurdukları Devletler. Herodotos'un milâttan önce V. yüzyılda doğu kavimleri arasında zikrettiği bir kavim için kullandığı Targita isminin Türk kelimesinin ilk şekli olabileceği ileri sürülmüştür. İskit topraklarında oturdukları söylenen Tyrkaeler, Tevat'ta adı geçen Yafes'in torunu Togharma, eski Hint kaynaklarında bildirilen Turukhalar, Thraklar ve Troialıların Türk adını ilk defa taşıyan kavimler olduğu sanılmıştır. İslâm kaynaklarında bildirilen İran Zend-Avesta rivayetleri içerisinde Hükümdar Feridun'un oğlu Turac (Tur-Turan) ve Yafes'in torunu Türk'ten türeyen nesil de Türk adını ilk alan kavim diye düşünülmüştür. Ayrıca İran-Turan mü-

cadelelerinde zikredilen Efrâsiyâb da (Alp Er Tunga) bir Türk başbuğu kabul edilmektedir. Çin kaynaklarında geçen ve Hun Hükümdarı Mo-tu'nun kabilesinin adı olarak gösterilen Tu-ku'nun (T'u-ko) Türk anlamına geldiği, bu kelimenin milâttan önce 209'da kaynaklarda yer aldığı bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür. Türkçe'de cins ismi şeklinde eskiden beri bilinen türk kelimesinin Altaylı (Seyhun nehrinin kuzeyi) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde ve 515 olayları dolayısıyla "türk Hun" (kuvvetli Hun) tabirinde geçtiği bilinmektedir. Türk kelimesine kaynaklarda çeşitli anlamlar verilmekle birlikte 1911 yılında neşredilen Uygurca bir belgede "kuvvet ve güç" mânasına geldiği görülmektedir.

Arkeolojik kazı neticeleri Türkler'in en eski anayurdu konusunda bazı ip uçlarını ortaya çıkarmış, nihayet 1950'li yıllarda yapılan yeni çalışmalar sonunda Altay dağlarının kuzeyi ile Sayan dağlarının güneybatısı arasındaki bölgenin en eski Türk yurdu olduğu anlaşılmıştır. Buna göre Minusinsk bölgesindeki Afanasyevo ile (m.ö. 2500-1700) Andronovo (m.ö. 1700-1200) kültürleri eski Türk yurdunun Proto-Türkleri'nin temsilcisidir. Milâttan sonra X. yüzyıla kadar Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen ırmağından Macaristan ovalarına uzanan geniş saha Türk boylarıyla meskûn iken daha sonra Ortadoğu Türk göçlerine sahne oldu. Türkler'in çok sayıda kavimle temasları neticesinde Türk ismi yanında boy adları farklı milletlerin kaynaklarında çeşitli şekillerde yazılmıştır. Türk adı, 542 yılında tarih sahnesine çıkan ve 552'de bağımsızlığını ilân eden Gök-türk (Kök-Türk) Devleti'yle resmî bir kimlik kazandı. Aslında bu devletin adı Kök-Türk değil Türk'tü ve bazan yazıtlarda Türk şeklinde yazılıyordu. Moğolistan'da kurulan Türk devleti kısa zamanda bütün Orta Asya'yı, Kuzey Çin'i ve Tibet'i hâkimiyeti altına aldı. Daha sonra Kore'den Karadeniz'e kadar Kafkaslar'ın kuzeyini ve Kuzey Afganistan'ı kendine bağladı. Böylece hem Doğu (Çin, Tibet, Kore) hem Batı (Bizans) kaynaklarında Türk Devleti adıyla geniş yer edindiği gibi Orta Asya da Türkiye diye anılmaya başlandı. Türk Devleti 745'te yıkılınca topraklarının doğu kandaında Uygur Devleti, Dokuz Oğuz boylarının üzerinde hâkimiyet kurup idareyi sürdürdü. Batı Gök-türk topraklarında ise önce çeşitli boy toplulukları Türkiş (Türkiş / Türkler) adıyla varlıklarını devam ettirdi. 766'da Türkiş siyasi birliği ortadan kalkınca Oğuzlar, Tanrıdağları-Çu-Yedisu hav-

zasından Siriderya (Seyhun) boyu üzerinden Mangışlak'a ve İdil'e (İtil) kadar dağılık halde yaşadılar. Oğuz adı bu dönemde ön plana çıksa da Türk kimliklerinden dolayı İslâm kaynaklarında Türkmen, Rus kaynaklarında Tork adıyla anıldı. Üç kıtada hüküm süren Osmanlı Devleti'ne Batılılar Türk Devleti adını veriyordu. Türkiye tabiri daha VI. yüzyılda Bizanslılar tarafından Orta Asya için kullanılıyordu. Yine Bizanslılar IX ve X. yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahaya da Türkiye adını vermişlerdi. XI-XII. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'ye Türkiye denirdi. Anadolu ise XII. yüzyıldan itibaren Türkiye olarak tanınmaya başlandı. Orta Asya yaklaşık 4000 yıl, Anadolu ise 1000 yıldır Türkler'e vatan vazifesi görmektedir.

Milâttan Önce Türk Göçleri. Ortaçağ'ın sonuna kadar yayılmalar / toplu göç hareketleri Türk kavimlerinin en karakteristik özelliklerindedir. Anayurttan (Andronovo bölgesi) ilk göç hareketi milâttan önce 1700'lü yıllarda Altay ve Tanrıdağları'na olmuştur. Milâttan önce 1300'lerde Kazakistan ve Mâverâünnehir'e doğru bir hareketlenme söz konusudur. Milâttan önce 1100'lerde Çin'in kuzeyindeki Kansu-Ordos bozkırlarına bir göç gerçekleşmiştir. Don nehrine doğru yayılma hareketi milâttan önce 1500'lerde meydana geldi. Aynı tarihlerde Baykal gölü civarına bir başka göç vardır. Milâttan önce 1000'li yıllarda bir Türk grubu Kuzey Hindistan'a gitti. Altaylar ve Sayan bölgesini terkeden bir başka kitle Ural dağları ve Sibiryaya yöresine çekildi. Milâttan önce 52'den sonra Chih-ch'i Hunları Ötügen bölgesinden Batı Türkistan yöresine (Güney Kazakistan ve Fergana) geldiler.

Milâttan Sonra Türk Göçleri. Hunlar, I. yüzyılın sonlarından II. yüzyılın ortalarına kadar Orhon (Orhun) bölgesinden Güney Kazakistan bozkırlarına yayıldılar. 375'ten sonra Orta Avrupa'ya, Uar-Hunlar Afganistan ve Kuzey Hindistan'a, Ogurlar Güneybatı Sibiryadan Güney Rusya'ya (461-465), Sabarlar Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a (V. asrın ilk yarısı), Avarlar Batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya (VI. asır ortası), Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Uzlar (Oğuzlar) Hazar denizinin kuzeyinden Doğu Avrupa'ya ve Balkanlar'a (IX-XI. asır), Bulgarlar Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve Volga nehri kıyılarına (668'den sonra), Macarlar'la birlikte bazı Türk boyları 830'dan sonra Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya göç ettiler. 359 ve 373 yıllarında Hunlar'dan bir kitle Kafkaslar yoluyla Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'a geldiler.

TÜRK

Oğuzlar XI. yüzyılda Mâverâünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya yayılırken Uygurlar, Orhon nehri bölgesinden İç Asya'ya (840'ı takip eden yıllarda) göç ettiler.

Hunlar'dan Önceki Durum. Altaylar'da milâttan önce 3000 yıllarında Oğuz tipinde brakisefal bir ırk yaşıyordu. Ziraata çok az yer veren bu kavmin kuzeyinde Sibiryâ'da Mongoloid ırklar hâkimdi. Milâttan önce 2500-1700 arasında Güney Sibiryâ'yı etkileyen Afanasyevo kültürünün Altay kültüründen doğduğu düşünülmektedir. Daha sonraki devirlerde hemen bütün Orta Asya'ya (Doğu ve Batı Türkistan) yayılan Altay kültürü proto-Türk kültürünün ilk temsilcisidir. Bu kültürün yayılmaları neticesinde Kuzey Çin'de Sarı ırmağın üst taraflarında milâttan önce 2000'den itibaren Yang-shao kültürü ortaya çıktı. Milâttan önce 1700'lerden itibaren Orta Asya'da göçebe ve savaşçı bir kavmin hâkimiyeti görülmeye başlar. Antropologlar tarafından "Andronovo insanı" denilen bu kavmin kültürü Sibiryâ'nın milâttan önce 1700-1200 tarihleri arasındaki Bronz devrine işaret eder. Bu kültürün kalıntıları ilk defa Yenisey nehrinin baş taraflarındaki Minusinsk bölgesinde bulundu. Andronovo insanı ziraat ve hayvancılıkla geçiniyordu. Atın kullanılması ve demirin işlenmesi Andronovo kültürünün dünya medeniyetine bir armağanıdır. Andronovo kültürünün gelişmesi ve yayılması aynı zamanda proto-Türk yayılması ve gelişmesini göstermektedir. Bu kültür Altaylar'da devam ettiği sırada Minusinsk bölgesinde milâttan önce 1000 yıllarında Karasuk kültürü adı verilen yeni bir kültür görülmeğe başlar. Milâttan önce 800'lerde Altaylar'da ve Minusinsk civarındaki bozkırlarda atlı göçebeler tamamen hâkim olmuştur. Bazı Moğol boylarının da atlı göçebeler halinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Karasuk kültürü, yerini Altaylar'da Mayemir kültürü ve Minusinsk'te Tagar kültürüne bıraktı.

Türkler'in İslâm'dan Önce Asya'da Kurdukları Devletler. Asya Hun İmparatorluğu. Türkler'in kurduğu ilk devlet olan Hunlar'ın ortaya çıkışının tarihi kesin şekilde belli olmamasına rağmen efsanevi Çin kayıtlarına göre bu tarih milâttan önce 2255'lere kadar götürülebilir. Bu dönemde Hunlar'ın adı kaynaklarda farklı biçimlerde yazılmış, Çin kaynaklarında Yen-yün, Hsienyün şeklinde kaydedilmiştir. Milâttan önce 318 tarihli bir antlaşma metninde geçen Hsiung-nu kelimesinin Hun adının karşılığı olduğu milâttan sonra 311 yılına ait Soğdca bir metinden anlaşılmıştır. Milâttan

tan önce 2255-318 yılları arasında -pek açık olmamakla birlikte- Hunlar'ın atalarına dair bazı belgeler mevcuttur. Belgelerde Hunlar'ın atalarının Çin'deki hânedanlarla ilişkilerine yer verilmektedir. Hunlar'ın atalarının Çin'e akınları neticesinde Çin'deki Lung-shan kültürünün yerini Yang-shao kültürü aldı. Yang-shao kültürü demirin kullanımı, atın evcilleştirilmesi ve gök kültü dolayısıyla bozkır özellikleri taşımaktadır. Bu kültürün siyasî sahnede temsilcisi Chou Devleti'dir (m.ö. 1122-255). Bu devlet zamanla Çinleşmiştir. Diğer taraftan Çin'e Hun akınları asırlarca devam etti. Bu akınları durdurmak için milâttan önce 780'li yıllarda Çin Seddi'nin ilk temelleri atıldı. Hunlar'la savaşlarda başarılı olmayan Çinliler, milâttan önce 247-221 yıllarında Çin Seddi'nin inşasını tamamladılar.

Adı bilinen ilk Hun hükümdarı (Şan-yü) T'ou-man'dır. Milâttan önce 221 yılında Hun tahtında görülen T'ou-man zamanında Çinliler, Hunlar'ı yenerek Kuzeybatı Çin'den çıkardılar. Bu durum Hunlar'ın Orhon, Selenge, Onon, Ongin gibi ırmakların havzasında (Moğolistan) güçlenmelerine yol açtı ve imparatorluğun temeli atıldı. Mo-tu milâttan önce 209'da babası T'ouman'ı öldürüp Hun tahtına çıktı ve devletini güçlendirmeye başladı. Önce doğuda kendilerini tehdit eden Tung-hular'ı, ardından güneydeki Yüe-chihler'i yendi. Daha sonra Kuzeybatı Çin'deki atalarının eski topraklarını alarak devletini ekonomik açıdan kuvvetlendirdi. Ayrıca Orta Asya'da Kırgızlar, Ting-lingler gibi yirmi altı boyu ve devletçisi kendine bağladı, devletini geniş bir imparatorluk haline getirdi. Milâttan önce 199'da çok büyük bir orduya sahip Çin imparatorunu kuşatıp büyük tehlike yaşattı, bu yüzden Çin kaynaklarında en az bin yıl sürecek bir ölümsüzlüğe kavuştu. Devletin sınırları Kore'den Aral gölüne, Baykal gölünden Çin Seddi'ne ve Doğu Türkistan'ı içine alacak şekilde Tibet'e ulaştı. Tamamını işgal edecek güçte olduğu halde Çin'i ele geçirmedi; Çinliler'e üstünlüğünü kabul ettirdi ve onları vergiye bağladı. Milâttan önce 174 yılında Mo-tu'nun ölümünden sonra oğlu Chi-yü (Lao-shang) zamanında (m.ö. 174-160) ve Chi-yü'nün oğlu Chün-ch'en'in saltanatının (m.ö. 160-126) ilk yirmi yılında Hun üstünlüğü sürdü. Ancak onun ve diğer devlet adamlarının başarısız idaresine Çinliler'in entrikaları da eklenince yenilgiler başladı. Çin'e karşı askerî üstünlüklerini milâttan önce 119'daki savaşta kaybeden Hunlar milâttan önce 56 yılına kadar bağımsızlıklarını korudular. Çinliler'le savaş-

malarının yanında ülke içinde onların mütefikleri Wu-huanlar, Hsien-piler, Ting-lingler, Wu-sunlar'la mücadele ediyorlardı. Milâttan önce 56'da tahta çıkan Ho-han-ye ülkesi için tek kurtuluş çaresinin Çin'e bağlanmak olduğunu düşünüyordu. Buna karşılıklı çıkarlar davalarını kaybedince hükümdarın kardeşi Chih-ch'i liderliğinde Batı Türkistan'a göç ettiler. Burada ayrı bir devlet kurdular; ancak milâttan önce 36'da üzerlerine gönderilen kalabalık Çin ordusuna karşı direndilerse de neticede yok edildiler. Doğuda kalanlar, Ho-han-ye liderliğinde Çin'in siyasî üstünlüğünü tanıyarak varlıklarını sürdürdüler. Milâttan önce 8 yılında Hun tahtına geçen Wu-chu-liou devrinde Çin'e olan bağımlılık sona erdi. Kuzey Çin'i yerle bir eden akınlar düzenlendi. Milâttan sonra 13'te yerine geçen kardeşi ve diğer hükümdarlar devrinde bu durum devam etti. Ancak milâttan sonra 46 yılında Hun ülkesinde çıkan büyük bir kıtlık yüzünden devlet zayıflamaya başlayınca hükümdar ekonomik bakımdan Çinliler'le anlaşmak zorunda kaldı. Wu-sunlar'la Çinliler'in ortak harekâtı neticesinde ülke karışıklığa sürüklendi ve milâttan sonra 48'de kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrıldı. Çin'e bağlanmayı reddeden Kuzey Hun Devleti ekonomik güçlüklerle uğraşıyordu. Bunların akınları karşısında Çinliler barış istemek zorunda kaldılar. Kuzey Hunları'nı savaş meydanında yenemeyen Çinliler doğudaki Hsien-piler'i, batıdaki Ting-lingler'i ayaklandırdılar. Zor durumda kalan Kuzey Hunları'nın hükümdarı savaşta ölünce kabilelerin çoğu Çin'e itaat etti. Yeni bir kıtlık daha baş gösterdiğinde çöken Kuzey Hun Devleti milâttan sonra 93 yılında tarihe karıştı. Milâttan sonra 48'de Çin'e bağlanan Güney Hun Devleti ilk zamanlarında silik durumdaydı ve Çinliler daha çok Kuzey Hunları ile uğraştığı için arada kalmışlardı. Kuzeydeki devlet yıkılınca Çin'e karşı bazı güçsüz akınlar düzenleseler de genelde onların baskısı altında yaşamak zorunda kaldılar. Milâttan sonra 303 yılına kadar varlıklarını bu şekilde sürdürebildiler. Bunun yanında bazı kuvvetli Hun boyları Kuzey Han, İlk Chao, Son Chao, Kuzey Liang, Hsia gibi küçük Hun devletlerini kurdular ve milâttan sonra 439'a kadar varlıklarını korudular.

Akhun (Eftalitler) Devleti. Milâttan sonra 350'li yıllarda Juan-juan Devleti'ne bağlı Uar ve Hun adlı iki Türk kabile grubu Altaylar yöresindeki yerlerini terkederek Güney Kazakistan bölgesine geldi. Burada yaşayan Hun kitlelerini Avrupa'ya sürdü-

ler. Ardından güneye yönelip Afganistan'da Tohâristan civarına ulaştılar. Bu yeni devlet daha sonra Mâverâünnehir ve Çu havasını, Semerkant civarını aldı. Arkasından hâkimiyetini Hazar denizi ve güneyine kadar genişletti. Onların ilk hücumları neticesinde Sâsânî İmparatorluğu büyük sarsıntı geçirdiyse de iki ülke arasında barış yapıldı. 359'da Âmid'i (Diyarbakır) kuşatan İran ordularına Akhun kuvvetleri yardımcı olmuştu. 420'den sonra Akhun-Sâsânî ilişkileri yeniden bozuldu. Akhunlar'ın Eftal (Abdel) hânedanından Kün-han, İran'ın iç işlerine karışarak nüfuzu altına aldığı veliahd Fîrûz'u Sâsânî hükümdarı yaptı (457). Ardından Kuzey Hindistan'a yönelip Gupta Devleti'ni dağıttı (470 dolayları). 484'te Ceyhun kıyılarında mağlûp edilen Sâsânîler'e ait Herat bölgesi Akhunlar'ın eline geçti. Yıllık vergiyeye bağlanan Sâsânîler ekonomik bunalıma düştüler. Bu arada patlak veren Mezdek isyanında (486) bütün İran'daki asiller ve din adamları öldürülüp evleri yağma edildi. Aile müessesesi tahrip edildikten başka İran baştan sona yıkılıp yıkıldı. Şah Kubâd, Akhunlar'ın yanına sığındı. İsyanı bastırmak için 30.000 kişilik bir süvari birliğini İran'a gönderen Akhun hükümdarı, Sâsânî Devleti'ni kurtardı ve Şah Kubâd tekrar tahtına oturdu. Hoten, Kuça, Aksu, Kâşgar tarafları Akhunlar'ın eline geçti. Kâbil'de oturan Tegin unvanlı Toramana bütün Kuzey Hindistan'ı zaptetti. Toramana'nın oğlu Mihiragula ordusunda birçok fil bulunduruyordu. Kuvvetinden dolayı Mihiragula en azametli Akhun hükümdarı olarak görünmektedir. 557'de Göktürkler ile Sâsânîler'in ortak hücumu neticesinde Akhun Devleti yıkıldı ve toprakları iki devlet arasında paylaşıldı. Hükümdarların "hakan" unvanını taşıdığı Akhunlar'da Afganistan bölgesinde oturup Kuzey Hindistan'ı idare eden prenslere "tegin" unvanı veriliyordu.

Tabgaç Devleti. IV. yüzyılın ikinci yarısında Çin Seddi'nin kuzeyinde yaşayan Tabgaçlar (385-550) daha sonra güneye doğru indiler ve Tai (P'ing-ch'eng) şehrini merkez yaptılar. Aynı tarihlerde onların güneyinde bir Hun boyu, eski hükümdarlık ailesinden gelen Liu Tsung'un yönetiminde Lo-yang şehrini ele geçirip Henan'ın kuzeyi, He-pe'i'nin güneyi ve Shanhsi'de hüküm sürmekteydi. Liu Tsung'un ölümünden sonra toprakları parçalandı. 350 yıllarında Kuzey Çin'e hâkim olan Ch'in hânedanının yıkılmasıyla bölgede Tabgaç hâkimiyeti güçlenmeye başladı. Tabgaç Hükümdarı Kuei zamanında (386-409)

Hsien-piler'in bir kabilesi olan Mu-junglar mağlup edilerek büyük miktarda toprak kazanıldı. Bu sırada kuzeyde Juan-juan Devleti oldukça güçlenmişti. Tabgaçlar, Juan-juanlar'la 150 yıl kadar süren mücadeleden galip çıkınca T'ai-wu devrinde (424-452) bugünkü İç Moğolistan'a hâkim oldular ve kuzey bölgelerinde üstünlüğü sağlayarak düşmanları bertaraf ettikten sonra batıya yöneldiler. Batıya doğru genişlerken Yüeh-pan, Kâşgar, Kuça, Turfan gibi merkezleri ele geçirdiler ve doğu-batı ticaret yolunu kontrol altına aldılar. 460 yılına kadar büyüyen, Güney Çin'de bazı bölgeleri zapteden Tabgaç Devleti, Çinliler'in gittikçe artan miktarda devlet memuriyetlerine getirilmesi, ayrıca Budizm ve Konfüçyanizm'in etkisiyle Çinleşme'ye başladı. Bu asimilasyon sebebiyle ortaya çıkan isyanlar sonucunda Tabgaç Devleti, merkezleri Ho-nan'da Doğu Weiler'i ve Ch'ang-an'da Batı Weiler'i olmak üzere ikiye ayrıldı (534); doğuda Kuzey Ch'i sülâlesi (550-577), batıda Chou sülâlesi (557-581) kuruldu.

I. Göktürk Devleti. Türk adını resmî devlet ismi olarak ilk defa kullanan Göktürkler önce Hsien-pi asıllı Juan-juanlar'ın vasalı idiler. O sırada Altay dağlarının güney eteklerinde yaşıyor ve demir üretimi yapıyorlardı. Menşeleri konusunda kaynaklarda çeşitli efsaneler bulunan Göktürkler 542'de tarih sahnesinde yer aldılar. Çince metinlerden ve arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre Göktürkler'in kökeni Altay dağlarının kuzey bölgelerine dayanmaktadır. Kaynaklardaki bir başka ifadeyle Hunlar'ın kuzey kolundan geliyorlardı. 542 yılı civarında Kuzey Çin'e akın yapabilen Göktürkler 545'te Çin'deki Batı Wei Devleti'yle ilk resmî ilişkiyi kurdular. Ardından Bunun liderliğinde Töles boylarını kendilerine bağlayıp hem askerî açıdan hem nüfusça güçlerini arttırdılar. Bunun, Juan-juan Devleti'ni yıktı ve yerine bağımsız Göktürk Devleti kuruldu (552). İl Kağan unvanını alan Bunun, kuruluşun ilk yılında ölünce yerine büyük oğlu Kara tahta geçti ve devleti büyütmeye çalıştı; onun da 553'te ölümü üzerine kardeşi Mukan tahta oturdu. Yirmi yıl kağanlık yapan Mukan zamanında Göktürk Devleti çok parlak bir dönem yaşadı. Doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e kadar uzanan sahada yaşayan Töles ve kuzeyde Kırgızlar gibi Türk boyları ile yabancı kavimler bu devlete bağlandı. 557'de Akhun Devleti'ni yıkarak Batı Türkistan'ı tamamen ele geçirdiler ve tarihî İpek yoluna hâkim oldular. Batıdaki fetihler, Mukan'ın amcası İstemi Yabgu kumandasın-

daki ordular tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu arada Kuzey Çin'de bulunan Chou ve Ch'iler üzerinde ağır baskı kuruldu; Mukan Kağan her iki devletten faydalandı. Ülkenin batısını Tanrıdağları'nın kuzeyindeki Aktağ'da oturan İstemi Yabgu idare ediyordu. İstemi Yabgu, Sâsânîler'le arası açılınca Bizans İmparatorluğu ile temasa geçti ve 567 yılında İstanbul'a bir elçi heyeti yolladı. Bu heyet tarihte Orta Asya'dan İstanbul'a gönderilen ilk elçilik heyetidir. Buna karşılık Bizanslılar da İstemi Yabgu'nun merkezine elçi yolladılar. Göktürk-Bizans ittifakı Sâsânî İmparatorluğu'nu zor durumda bıraktı ve daha sonra İslâm kuvvetlerinin İran'ı fethetmesini kolaylaştırdı. Tibet'in doğusundaki T'u-yü-hun kavmi Göktürk ordularına boyun eğmişti. Mukan Kağan'ın 572'de ölümü üzerine kardeşi Taspar kağan oldu. Çok gelişmiş bir devletin başına geçen Taspar devleti yeniden teşkilâtlandırdı; küçük kağanlıklar ihdas ederek devletin çeşitli yerlerini oğullarına ve yeğenlerine verdi; kendisi büyük kağan oldu. Taspar Kağan da Çin devletlerine karşı baskı politikasını sürdürdü. Ancak büyük bir hata yaparak Budizm'e meyletti ve başşehir Ötüken'de bir Buda mâbedi inşa ettirdi. 581'de hastalandığı zaman bir hata daha yaptı; Türk geleneğine uymayan veraset şekliyle Göktürk tahtına ağabeyi Mukan'ın, annesi Türk olmayan oğlu Ta-lo-pien'i aday gösterdi. Aynı yıl ölünce halk Ta-lo-pien'i kağan olarak kabul etmedi. Devlet meclisinde yapılan müzakereler neticesinde Kara Kağan'ın oğlu İşbara tahta geçti. Bu hükümdarlık tartışmaları sırasında I. Göktürk Devleti tartışıldı ve devletin ileri gelenleri arasında derin ayrılıklar ortaya çıktı. Batı tarafını babası İstemi Han'dan sonra idare etmeye başlayan Tardu anlaşmazlıklardan faydalandı. Çinliler'in kurt başlı sancak gönderip tahrik etmeleri sonucu 582'de Batı Göktürk Devleti'nin bağımsızlığını ilân etti.

Doğu Göktürk Devleti. I. Göktürk Devleti ikiye ayrıldıktan sonra İşbara, Doğu Göktürk Devleti'ni yönetmeye devam etti. Çin entrikalarının ardı arkası kesilmediğinden iç savaş çıktı. Zor durumda kalan İşbara, Çin'den yardım alabilmek için 585 yılında Sui hânedanının siyasî üstünlüğünü kabul etti. 587'de ölümünün ardından kağan olan kardeşi Baga ertesi yıl bir savaş esnasında okla vurularak öldü. İşbara'nın oğlu Tou-lan tahta çıktı. 593 yılından itibaren Sui (Sui) üstünlüğünü tanımayarak karşı hücumuna geçen Tou-lan Kağan'ı Çinliler yine bir başka Göktürk prensi Ch'i-min'i kullanmak suretiyle za-

TÜRK

yıflattılar. Ayrıca Töles boyları isyana teşvik edildi, çıkan isyanlar neticesi 601 yılında Tou-lan öldürüldü. Bir süre Batı Göktürk Kağanı Tardu, Doğu Göktürk Devleti'ni de yönetti. Ancak Çinliler onu hayvanlarını ve askerlerini zehirlemek suretiyle güç durumunda bıraktılar. Yine Töles boylarının isyanı neticesinde Tardu ülkesinde kontrolü tamamen kaybetti ve T'u-yü-hunlar'a sığınmak zorunda kaldı (603). Aynı yıl Ch'i-min, Çinliler'in desteğiyle Doğu Göktürk tahtına geçti. Fakat başşehri güneyde Çin sınırına yakın bir noktada idi. 609 yılına kadar Sui hânedanına bağlı olarak hükümdarlık yaptı. Ölümünden sonra oğlu Shih-pi tahta geçti ve başarılı bir kağanlık dönemi geçirdi. 619 yılına kadar önce devletin itibarını kurtardı. Devleti çok kuvvetlendirdiği gibi 615'te Çin imparatorunu Yen-men Kalesi'nde kuşattı. Ardından Çin tarihinin en parlak devleti sayılan T'ang İmparatorluğu'nun kuruluşuna yardım etti. Babasının aksine Çin'e hükmedercesine bir siyaset uyguluyordu. 619'da ölümü üzerine yerine geçen kardeşleri Ch'u-lo (619-621) ve İ (Hsieh-li) (621-630) devirlerinde devlet gücünü daha da arttırdı. Fakat 625'ten sonra tekrar başlayan Çin entrikaları, 627 yaz mevsiminde yağın kar neticesinde çıkan kıtlık ve törenin Türk asıllı olmayan vezirler tarafından bozulması devletin yıkılmasını hazırladı; 630'da Doğu Göktürk Devleti Çinliler tarafından ortadan kaldırıldı.

Batı Göktürk Devleti. Tardu 582'de doğudaki büyük kağanlıktan ayrılıp kendi başına hüküm sürmeye başladı. Onun idaresinde Kuzey Afganistan'la İran'ın kuzeydoğusu hâkimiyet altına alındı. Daha sonra İran'daki taht mücadelelerine karışan Tardu bu ülkenin içlerine gönderdiği ordular sayesinde zaferler kazandı. 598 yılından sonra Doğu Göktürk Devleti'ne ve Çin'e yöneldi. Tardu, özellikle Çin hesabına casusluk yapan T'u-li (daha sonra Ch'i-min) isyanının bastırılmasında Doğu Göktürk Kağanı Tou-lan'a yardım etti ve 603 yılına kadar kağanlığını devam ettirdi. Yerine torunu Ch'u-lo geçtiyse de milletine karşı sert tutumu yüzünden boylar isyan edince 612'de Çin'e sığındı. Orada Çinliler adına Koreliler'in isyanını bastırdı. Fakat onun Çinliler'in hesabına kazandığı başarılar Doğu Göktürk Kağanı Shih-pi'nin nefretine yol açtı. Sonuçta Çinliler'in ihanetine uğrayarak Shih-pi Kağan'a teslim edilip öldürüldü. Ch'u-lo Kağan 611 yılında Çin'e gidince Tardu'nun diğer torunlarından She-kuei kağan oldu. Yeni kağan önce dağılık Türk boylarını bir araya getirdi.

Batı Göktürk Devleti'nin hem siyasî sınırlarını hem askerî gücünü dedesi Tardu zamanındaki seviyesine çıkardı. She-kuei'in ölümünün ardından yerine küçük kardeşi T'ung Yabgu geçti. Kaynakların özelliikle çok zeki, cesur, taktikçi bir şahsiyet olarak tanımlandığı bu kağan ülkedeki bütün boyları devlete itaat ettirdi. Hindistan'ın Keşmir bölgesini idaresi altına aldı. İpek yolu üzerindeki bütün Soğd şehirleri onun hâkimiyetine girdi. 623'te Batı Göktürkleri'nin bir savaşta Sâsâniler'i yenmesi İslâm dünyasında önemli etkiler bıraktı. 630 yılına doğru ülkedeki huzursuzluklar artmaya başladı. Aynı yıl amcası Bagatur, T'ung Yabgu'yu öldürdü ve yerine geçmek istedi. Fakat devlet bu sırada büyük bir karışıklığa sürüklendi. Neticede Batı Göktürk Devleti de Çin'e bağlı birçok beyliğe ayrıldı.

Göktürkler'in Fetret Devri. Her iki Göktürk Devleti 630'da Çin esaretine girmiş bulunuyordu. Bu durum Türk milletine çok ağır gelmiş ve VIII. yüzyılda yazılan Orhon yazıtlarında acı bir şekilde vurgulanmıştır. Yazıtlara göre Türkler, Çin'in entrikaları, Türk hükümdarlarının başarısız yönetimi ve Türk milletinin hükümdarlarına itaatsizliği yüzünden Çin'in esaretine girmiştir. Çinliler, 630 yılından sonra bir kısım Göktürk halkını kuzey eyaletlerine yerleştirmek suretiyle idare etmeye çalıştılar. Göktürk ülkesini beyliklere parçalayıp ellerinde tutuyorlardı. Çin hâkimiyetine karşı birçok Türk beyi isyan etti. 648'de Ch'e-pi baş kaldırarak bağımsızlığını kazandı. Ancak Çinliler ona karşı diğer Türk boylarını ayaklandırdılar ve çeşitli hilelerle onu etkisiz hale getirdiler. 650 yılından sonra Çinliler Orta Asya'yı ellerinde tutmak için yeni bir yol denediler. Göktürk ülkesinde çeşitli askerî valilikler kurularak Çinli askerî valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Buna rağmen Göktürkler arasındaki istiklâl ateşi gün geçtikçe artıyordu. 670'li yıllarda Türkler kuvvetlenmeye başladı. Ordos'ta isyan eden Türk Prensi Ni-shih-fu yenilerek Çin başşehrine götürüldü ve orada idam edildi (679). Yine Göktürk soyundan A-shih-na Fu-nien elli üç arkadaşı ile birlikte 681'de katledildi. Bu arada Göktürk hânedanından Kutluğ bağımsızlık savaşına girişti ve başarılı oldu (682).

II. Göktürk Devleti. Kutluğ, yardımcısı Tonyukuk ile birlikte Çinliler'e ardarda darbeler indirdi; hem kendi gücünü arttırdı hem diğer Türk boylarını onların elinden kurtardı. 682'de Ötügen'de Oğuzlar yenilip devlete bağlanınca Kutluğ, İltiş unvanıyla Kağan ilân edilerek II. Göktürk Dev-

leti resmen kurulmuş oldu. Pekin'den Kan-su'ya kadar uzanan bütün Kuzey Çin bölgelerine Türk akınları başladı. 682-687 yıllarında buralara toplam kırk altı sefer düzenlendi. 692'de ölen İltiş Kağan'ın yerine, oğulları Bilge ve Kültigin küçük olduğundan kardeşi Kapgan geçti. Kapgan tahtta kaldığı yirmi dört yıl boyunca politikasını sürekli Çin'i baskı altında tutmak, Çin'de dağılık halde yaşayan esir Türkler'i kurtarmak, Orta Asya'da yaşayan Türkler'i Göktürk Devleti'ne bağlamak şeklinde üç temel üzerine oturttu. 695 yılına kadar doğudaki Kitanlar'ı ve Çin'i baskı altına almayı başardı. 696-697'de Kırgızlar'ı devlete itaat ettirdi, ardından Türgişler'e yöneldi. Bu arada Göktürkler'in isteklerini yerine getirmeyen Çin'e karşı büyük bir sefer düzenlendi. Türk orduları Şantung ovasına ve Yeşil nehre (Yang-ts'e) kadar uzandı. Bu yılın sonuna doğru ülkenin batı tarafındaki Türgişler tamamen Göktürk birliğine katıldı. Ardından Batı Türkistan'a yönelen Kapgan ve beraberindeki Tonyukuk, Bilge ve Kültigin gibi kumandanlar idaresinde Türk ordusu 701'de Demirkapı'ya (Temir Kapı) ulaştı. Ertesi yıl Tangutlar'a ve bazı Soğd kolonilerine boyun eğdirildi. 709 yılına kadar uzak bölgelerdeki Basmillar, Çikler, Azlar itaat altına alındı. Ancak daha sonra Kapgan Kağan'ın anlaşılmaz sert tutumu yüzünden devlete bağlı boyların çoğu ayaklanmaya başladı. İsyân eden Kırgızlar 710'da yeniden devlete bağlandıysa da birçok Türk boyu gidip Çin'e sığındı. Bayırku boyunun isyanının bastırılmasının ardından Kapgan Kağan, Ötügen'e geri dönerken yanına fazla asker almamıştı. Söğüt ormanından geçerken Bayırkular'ın saldırısına uğradı ve öldürüldü. Kesik başı orada bulunan bir Çinli casus tarafından Çin başşehrine götürüldü (716). Onun yerine geçen oğlu İnel başarısız kağanlığı yüzünden tahttan indirildi. Yerine İltiş'in oğlu Bilge kağan oldu. Bilge Kağan ilk iş olarak boyların isyanını bastırdı. Çok uzun mücadelelerden sonra devletin birliği yeniden sağlandı. Bilge Kağan, Çinliler'le iyi geçinmeye çalıştı ve iki ülke arasında dostluk kuruldu. Bilge'nin Çinliler'in etkisinde kalarak Budistleşme ve şehirleşme teklifi devlet meclisi tarafından reddedildi (723). Tonyukuk yazıtında Göktürk Devleti'nin yeniden kuruluşu ve bağımsızlık için çekilen sıkıntılar, verilen mücadelelerden bahsedilir (bk. ORHON YAZITLARI). Bilge Kağan'dan sonra başa geçen kağanlar yetersiz kaldığından devlet kısa zamanda zaafa uğradı. 742'de isyan eden Basmil ve Uygur-

lar, Göktürkler'i bozguna uğrattılar; 745 yılında tamamen yıkıldılar. Artakalanların bir kısmı Çin'in kuzeyinde 941 yılına kadar varlığını sürdürdü.

Uygur Hakanlığı. Uygurlar, Töles boyları arasında bir kabile olarak görünmektedir. Bunlardan ilk defa Töles boylarının 603 yılından sonra Göktürkler'e karşı isyanı münasebetiyle bahsedilir. Uygurlar, 627-646 yılları arasında bağımsızlığını koruyan Sir Tarduş siyasi birliğinin içinde yer aldılar ve 648'de Çin'e bağlandılar. 682'de II. Göktürk Devleti kurulunca Dokuz Oğuzlar'la birlikte bu devlete tâbi oldular. Dokuz Oğuzlar'a Uygurlar da katılıp On Uygur adıyla anılmaya başladılar. 740 yılından sonra II. Göktürk Devleti iç karışıklığa sürüklenince Uygurlar, Basmıllar ve Karluklar'la ittifak yaparak onlara karşı ayaklandılar ve mağlûp ettikleri Göktürkler'i yenerek Basmıl Kağanlığı'nı kurdular. Basmıl Kağanlığı fazla yaşamadı. Uygurlar 744'te Basmıllar'ı bozguna uğratarak Ötüken Büyük Uygur Kağanlığı'nı kurdular; ardından Orhon-Selenge merkez olmak üzere Moğolistan coğrafyasını hâkimiyetlerine aldılar. Bu esnada Uygurlar dokuz kabileden oluşuyordu. Moyen-çor zamanında Uygurlar güçlerinin zirvesine ulaştılar. Şine-usu yazıtına göre batıda Altay dağlarının güneybatı eteklerinde yaşayan Karluklar ile Çu ve Talas nehirleri bölgele- rindeki Türgişler üzerine yapılan seferlerle Uygur Devleti'nin sınırları Siriderya nehri kıyılarına kadar uzandı. Çik boyu da Uygurlar'a bağlandı. Merkezde Selenge nehri kıvrımında oturan Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar tamamıyla itaat altına alındı. Moyen-çor Kağan tahta çıktığı zaman isyanlar yüzünden zor durumda kalan Çin'deki T'ang hânedanına yardımında bulundu (758). Bögü Kağan 764'te Maniheizm'i kabul etti. Alp Ulug Bilge Kağan zamanında Karluklar'ın isyanı bastırıldı, Tibetliler Doğu Türkistan'dan uzaklaştırıldı ve Kırgızlar tamamen devlete bağlandı. Alp Ulug, Turfan'a ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem verdi. 821'de Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge kağan oldu. Bu yıl entrikalar ve suikastlar yüzünden Uygur tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Özellikle kağanın evlendiği Çinli prensesin faaliyetleri sebebiyle iç huzur sağlanamadı. 824'te kağanın ölümü üzerine yerine kardeşi Ho-sa (Hazar Tegin) ve onun yerine 832'de Hu Tegin başa geçti. 839'da bazı devlet adamları tahtı gasbetmek istediler. Bunu farkeden Hu Tegin onları öldürttü. Bu sırada seferde olan Kürebir buna çok öfkelenerek ayaklandı ve Hu Te-

gin öldürüldü; Ho-sa Tegin kağan ilân edildi. Hu Tegin'in ölümüne üzülen ve Kürebir'e kızan Uygur kumandanı Külüg Bağa, Kırgızlar'la anlaşıp 100.000 süvarinin başında merkeze hücum etti. Ho-sa Tegin'i ve Kürebir'i öldürdü. Kağanlık otağı yakıldı ve Uygur Devleti sona erdi (840).

Kan-chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar). Yıkılan Uygur Devleti'nin halkı ve idareci- leri etrafa dağılarak küçük şehir devletle- ri kurdular ve İpek yolu ticaretinde etkili oldular. Bunlardan biri Sarı Uygurlar adıyla da bilinen Kan-chou Uygurları olup T'ang hânedanıyla iyi ilişkiler tesis ettiler. Çin imparator kızları ile Uygur kağanları arasındaki evliliklerle akrabalık bağları kuruldu. Sarı Uygurlar siyasi yönden 940'tan sonra Hitaylar'ın (Ki-tan, Liao), 1028'den sonra Tangutlar'ın, 1226'dan sonra Moğollar'ın nüfuz sahası içinde kaldılar. Bugün halen Kuzeybatı Çin'de yaşayan Uygurlar onların soyundan gelmektedir.

Turfan Uygur Devleti. 840'ta çevreye dağılan Uygur boylarından bir kısmı batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kâşgar taraflarında yerleşti. Bunlar son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi kağan seçti. Tibet'ten endişe duyan Çin yeni Uygur Devleti'ni tanıdı. Devletin kışlık merkezi Kao-ch'ang (Koço), yazlık merkezi Beşbalık idi. Kaynaklarda önemli şehirlerinin isimlerine göre geçen bu Uygurlar bazan da hükümdar adlarına göre Arslan Han Uygurları veya İdikut Uygurları ismiyle kaydedilmiştir. Turfan Uygur Devleti ticaret yolları üzerinde bulunduğu için ekonomik bakımdan gelişti. 911'de bağımsız hale gelen Uygur Devleti güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesiyle sınırlıydı. 1209'da Cengiz Han'a bağlanıp 1368 yılına kadar Çagataylılar idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Günümüzde Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi içinde yaşamaktadırlar. Bu Uygur topluluğu yerleşik medeniyet unsurları bakımından çok değerli eserler vermiştir.

Kırgızlar. İslâm öncesi dönemde Yenisey nehrinin kaynaklarının doğduğu yörede yaşıyorlardı. Onların Çin ve İslâm dünyasından çok uzakta olmaları yüzünden haklarında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Asya Hunları'na milâttan önce 199 yılından evvel bağlanan Kırgızlar'ın Çin kaynaklarında isimleri Ke-K'un ki-ku, Kien-Kun, Gen-gün, Gegun şeklinde kaydedilmiştir. Milâttan önce 48'de bir defa daha Hunlar'a tâbi olmak zorunda kaldılar ve milâttan sonra 558'de Göktürk Devleti'ne bağlandılar. 648'de Göktürkler'in zor durumda kalmasından faydalanıp Çin ile si-

yası münasebet kurdular. Kırgızlar ancak 840 yılında Büyük Uygur Devleti yıkılınca bağımsızlıklarını kazanabildiler. 920'de doğudan gelen Karahıtaylar onların devletini ortadan kaldırdı ve Ötüken'den eski yurtlarına, Altay dağlarının kuzeyi ile Sayan dağlarının kuzeybatısına sürüldüler. Daha sonra kurulan Moğol İmparatorluğu'na katılarak onların ordusunda yer aldılar.

Türgişler. 630'da Batı Göktürk ülkesinde Kağan T'ung Yabgu'nun öldürülmesi üzerine ülke iç karışıklığa sürüklenmişti. Başı boş kalan çeşitli boylar 635'te kendi aralarında teşkilâtlanarak Türgişler'i meydana getirdiler. Buna rağmen başlarında daima Batı Göktürk hânedanına mensup beyler bulunuyordu. 634'te Batı Göktürk hânedanından İşbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlanmıştır. Boylar arasında dördüncü boy olarak tarihte ilk defa 651'de Türgiş adı geçmektedir. VII. yüzyılın ortalarında onları Ho-lo-shih çor adlı başbuğ yönetiyordu. 656'dan sonra bir kısmı Isık Göl taraflarına göç etti. Çin hâkimiyeti altında iken zaman zaman ayaklandılar. Nihayet II. Göktürk Devleti'ne bağlandılar. 720 dolaylarında Emevîler'le Mâverâünnehir için mücadele ettiklerinde başlarında Su-lu Kağan vardı. 737'de bir kumandanın suikastı sonucu Su-lu öldürülünce Türgiş Devleti birliğini koruyamadı. Çinliler, 751 yılında Emevî-Karluk iş birliğine karşı meşhur Talas Savaşı'nı kaybedince bölgeden çekilmek zorunda kaldılar. Uygur Devleti'nin baskısına mâruz kalan Türgişler (735-756) kendi içlerinde Sarı Türgişler ve Kara Türgişler olmak üzere ikiye ayrıldılar. Bunlar kendi kağanlarını tahta geçirip karşılıklı savaştılar. 766'da Karluklar batıya doğru hareket ederek Sui-ye (Tokmak) civarını ele geçirdiler. Neticede Türgişler, Seyhun boylarına doğru göç ettiler. Bir kısmı Tanrıdağları'nın güneyindeki Karaşar civarına gitti.

Tarih sahnesinde ilk defa 627 yılında görülen Karluklar, Orta Asya tarihinde önemli rol oynamıştır (bk. KARLUKLAR). Göktürk Devleti'nin 630'da merkezi hâkimiyetinin çökmesiyle birlikte ön plana çıkan Oğuzlar da tarihte önemli rol oynamış bir Türk boyudur (bk. OĞUZLAR).

Doğu Avrupa'daki Devletler ve Boylar. Avrupa Hunları. Asya'daki Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflamasının ardından Batı ve Kuzey Kazakistan bozkırlarında bir Türk nüfusu yığılması meydana geldi. Buradaki Cim, Emba ve Yayık ırmakları civa-

TÜRK

rı iki asırdan fazla Hun boylarına yurtluk yaparken kalabalık yüzünden otlakları yetersiz hale geldi. İdil (İtil) nehrinin doğusundaki bazı Hun grupları bu nehri geçerek 330-350 yıllarında Kafkaslar'ın kuzeyinde Kuban ve Terek nehirleri arasındaki bozkırları istilâ ettiler. 370'li yıllarda İdil boyundaki Hunlar'ın başında Balamir vardı. 374-375'te onun önderliğinde Hun kitleleri İdil nehrini aşarak batıya doğru ilerlemeye başladılar. Önce Alanlar yerlerinden batıya doğru sürüldü. Arkasından Ostrogotlar ağır bir yenilgiye uğratıldı. Bunlar batıya kaçınca meşhur kavimler göçü başladı. Birçok kavim yer değiştirdi ve Avrupa'da yeni bir etnik durum ortaya çıktı. 378'de Edirne civarında yapılan savaşta Vizigotlar'la Hunlar, Bizans'ı yenip imparatorları Valens'i öldürdüler. Avrupa âleminin Hunlar'ın savaş tekniği karşısında başarısız kalması ve onların çok üstün askerî usulleri kıtayı baştan başa dehşete düşürdü. Bu arada Basık ve Kursik liderliğinde Hunlar'dan bir grup 395-396 yıllarında Anadolu'ya akın yaptılar. Kafkaslar'dan Doğu Anadolu'ya girerek Erzurum, Malatya ve Çukurova'ya kadar ilerlediler. Antakya ile Urfa'yı kuşatıp Suriye'ye girdiler. Kudüs'e kadar uzanarak geri gөndüler. Hunlar'ın merkezi 400 yılı civarında İdil'den Orta Avrupa'ya nakledildi. Hunlar, Tuna'ya ulaşınca kavimler göçünün ikincisi başladı. Rua liderliğindeki Hunlar, Orta Tuna ve Tissa havzalarını hâkimiyetleri altına aldılar. Çeşitli German ve Slav kavimleri Hunlar'a itaat etti. V. yüzyılın ortalarına doğru Orta Avrupa'dan Hazar denizinin doğusuna kadar uzanan bir Hun Devleti ortaya çıktı. Rua 433'te ölünce Hunlar'ın başına Muncuk'un oğulları Attila ve Bleda geçti. İki kardeşin idaresi on bir yıl kadar sürdü. Bu dönemde Balkanlar'da Bizanslılar'a ait bazı kaleler Hunlar'ın eline geçti. Attila, Akatir ve Ak Ogur (Şarogur) isyanlarını bastırdı. 445 yılında Bleda ölünce Attila tek hâkim oldu. Devleti daha da genişleten Attila'ya doğuda Aral gölünden batıda Ren nehrine kadar otuzdan fazla kavim bağlanmıştı. 447'de çıktığı büyük Balkan seferinde Attila, bozguna uğrattığı İmparator Theodosius'la 6000 libre altın savaş tazminatı ve 2100 libre yıllık vergi karşılığında barış yaptı. Bu savaşta Hun ordusu iki koldan ilerleyerek Sofya, Filibe, Preslav, Lüleburgaz ve Büyükçekmece'ye kadar ulaştı. Seferden bir yıl sonra Bizans'ın kendisine hazırladığı suikasttan kurtulan Attila bu devleti kontrol altına aldığından yönünü batıya çevirdi. Yıllar önce kendisine gönderilen

Honorio'nun nişan yüzüğünü bahane ederek Batı Roma İmparatorluğu'nun yarısını veya devletin idaresine katılma hakkını istedi. Bunun reddedilmesi üzerine sefere hazırlanan Attila, Batı Roma kumandanı Aetius ile Galya'da Campus Mauriacus denilen yerde karşılaştı (Haziran 451). Yirmi dört saat süren savaşta her iki taraf ağır kayıplar verip geri çekildi. Attila maksadına ulaştı ve Batı Roma'nın asker kaynağı Galya tahrip edildi. Sayısı 200.000'i bulan Hun ordusunun yarısı Germanler ve Gotlar'dan oluşuyordu. Ertesi yıl ilkbaharda İtalya seferine çıkan Attila, Kuzey İtalya'yı istilâ etti. Dehşete kapılan Roma imparatoru Roma şehrini terketmeye karar verdi; ancak Papa Leon'un gelip kendisine yalvarması, vergi ve Prenses Honorio'nun nişan yüzüğünü teklif etmesi üzerine Attila ordusunu toplayarak İtalya'dan geri döndü. Attila'nın 453'te ölümüyle yerine oğlu İlek geçti. Fakat Avrupa Hun Devleti çözülmeye başlamıştı. Gerek İlek'le kardeşleri arasındaki taht mücadeleleri gerekse German kitlelerinin isyanları kısa zamanda devletin dağılmasına yol açtı. İlek, Gepid kralıyla yaptığı savaşta öldürüldü. Diğer oğlu Dengizik 468 yılında Bizanslılar'a yenildi ve esir düştü; İstanbul'a getirilerek idam edildi. Üçüncü ve küçük oğlu İrnek kendisine bağlı bazı gruplarla Karadeniz'in kuzeyine döndü. Burada yaşayan Ogur Türkleri ile karışık Bulgarlar'ı meydana getirdiler.

Avarlar. Avarlar'ın aslı milâttan sonra 350'li yıllara kadar gitmektedir. Bu tarihte Uar-Hunlar'ın bir kolu Toharistan, Tandırdağları, Kuşan bölgesini, Mâverâünnehir'i ve Soğdiana'yı ele geçirerek Akhun (Eftalit) Devleti'ni kurmuştu. Bu devlet 557 yılına kadar yaşadı. Uar-Hunlar'ın kuzey kolu Göktürkler karşısında tutunamayınca önce Kafkaslar'a, ardından Karadeniz'in kuzeyine, nihayet Orta Avrupa'ya ulaştılar. Bunların Moğolistan'ın doğusunda ortaya çıkan ve büyük bir devlet kuran Juan-juanlar'la ilgisi yoktur. Aslında Apar adı altında bu boy Kültigin yazıtında bir yerde geçmektedir. 572'de Mukan Kağan öldüğünde onun cenazesine katılanlar arasında Avarlar da vardı. Bizans ve Slav kaynaklarında Abar, Avar, Abari gibi isimler verilen boyun 557 yıllarında Sabarlar'ı yenip Bizans sınırı Azak kıyılarında geldiği görülmektedir. Kafkasya'ya geldiklerinde Alanlar'ı kendilerine bağlayan Avarlar, 558'de Bizans'a elçiler göndererek topraklarında yerleşmek için bir bölge talep ettiler. Ayrıca Bizans sınırlarını koruma ve karşılığında bir miktar vergi alma teklifinde

bulundular. O sırada Balkanlar'da Ogurlar'la uğraşan İmparator Iustinianos teklifi kabul edip onlarla bir anlaşma yaptı. Bunun üzerine Avarlar, Karadeniz kıyısında ve Kafkasya'daki Sabarlar, On Ogurlar ile bir Slav kabilesi olan Andlar'ı mağlûp ederek sınırlarını Aşağı Tuna'ya kadar genişlettiler. Volga ile Tuna arasındaki Türk boyları da Avarlar'ın hâkimiyetini tanımıştı. Karpatlar'a kadar ilerleyen Avarlar, Tuna'nın batısındaki Longobardlar'la anlaşip Doğu Macaristan'da Gepidler'i itaat altına aldılar. 568'den itibaren Longobardlar'ın Kuzey İtalya'ya göçmesiyle Macaristan toprakları Avarlar'a kaldı. Böylece Avarlar imparatorluklarını Orta Avrupa'da iyice güçlendirmiş oldular. Batıda Franklar'ı yendikten sonra güneyde bugünkü Belgrad ve Eszek gibi Bizans'ın önemli sınır şehir kalelerini ele geçirdiler. Avarlar'ın en güçlü dönemi Bayan Kağan zamanıdır. Bayan, devlet merkezini Tuna ile Tisa nehirleri arasında stratejik bakımdan önemli mevkiye naklemeden sınırları Dinyeper'den Elbe'ye, Adriyatik'ten Kuzey denizi sahillerine kadar genişletti. 565 yılında Bizans'ta çıkan karışıklıklardan faydalanan Avarlar onlardan büyük paralar aldıkları gibi Karadeniz kıyısındaki kaleleri kuşatıp bölgeden topladıkları esirleri Batı Roma İmparatorluğu'nun boş arazilerine yerleştirdiler. Trakya ve Makedonya'daki Avarlar, Selânik kaplarına dayanıp şehri kuşattıklarında İran savaşlarından dönen Bizans orduları karşı hücumu geçince geri çekildiler. Tisa nehrine kadar takip edilen Avarlar'ın imdadına Bizans ordusunda patlak veren Fokas isyanı yetişti (602). Avarlar, Bizans'a karşı Longobardlar'la birlikte hareket ettiler ve 616'dan sonra İtalya'ya akınlar yaptılar. Ayrıca Slav ve Bulgarlar'dan oluşan kuvvetlerle Dalmaçya, Orta Yunanistan ve Peloponnes'e kadar girdiler; Bizans İmparatoru Herakleios büyük paralar karşılığında barış yaparak Selânik'i kurtardı (619). 626 yılında Sâsânîler'le ortaklaşa gerçekleştirilen İstanbul kuşatmasında Bizans çok zor anlar yaşadı. Herakleios, Hazarlar'dan yardım istemek için Doğu Karadeniz bölgesinde iken İran ordusu Anadolu'dan geçip Boğaziçi'ne kadar ulaştı. Diğer taraftan Bulgar ve Slav birlikleriyle takviye edilen Avar ordusu Balkanlar ve Trakya'dan geçip Bizans surları önüne geldi. İki ateş arasında kalan Bizans çaresizlik ve ümitsizlik içinde iken Avarlar'ın emrindeki Slavlar, Bizans'ın kışkırtmasıyla onlara karşı isyan etti. Donanmanın bulunmayışı sebebiyle muhasaradan bir netice alınmadan geri dönüldü. Tehlikeyi atla-

tan Bizans'ta o gün bayram ilân edildi ve yüzyıllarca kurtuluş günü olarak kutlandı. Bu durum Avarlar'ın nüfuz kaybetmesine yol açtı. Nitekim Alpler ile Dalmaçya'daki Slavlar'ın ve 630'da güvenilir müttefikleri Bulgarlar'ın isyanları Avarlar'ı zor durumda bıraktı. Bunlara Avar kağanının zamansız ölümü eklenince durum iyice karıştı. Bulgarlar kağanlık makamı üzerinde hak iddia ettiklerinde isyan bastırıldı; fakat On Ogur Bulgarları bağımsızlıklarını ilân ederek Dinyester ırmağının doğu kısımlarını ele geçirdiler. Tuna Sava bölgesiyle kuzey kısımları Slavlar'da kalınca Orta Macaristan topraklarına sıkışıp kalan Avarlar her geçen gün biraz daha zayıfladılar. 791 yılından itibaren yaklaşık on beş yıl Frank İmparatoru Büyük Charles'ın din savaşlarına direnen devlet 805'te parçalanarak dağıldı. Avarlar kısa zamanda Hıristiyanlaşıp dillerini kaybederek kalabalık kitleler içerisinde eridi.

Sabarlar. Batı Sibirya ile Kafkaslar'ın kuzey bölgeleri arasında önemli rol oynayan Sabarlar, Bizans tarihlerinde Sabar, Sabir, Savir; Ermeni, Süryânî ve İslâm kaynaklarında Savir, Sabir, Sibir diye geçmektedir. Filologlar Sabar kelimesini "sab-ar" şeklinde açıklamıştır; "sapan, yol değiştiren, serbest olan" anlamına gelmektedir. Sabarlar'a ait bilinen kişi adlarının tamamı Türkçe'dir (Balak, İliger, Boarık gibi). V. yüzyıl Bizans tarihçisi Priskos'un verdiği bilgiye göre isimleri ilk defa Batı Sibirya'ya göç eden kavimler arasında geçmektedir. Buna göre güneydoğudan gelen Avarlar karşısında tutunamayan Sabarlar batıya yönelmiş ve Altaylar ile Ural arasındaki düzlüklerde yaşayan Ogurlar'ı yurtlarından çıkarıp Tobol-İşim ırmakları çevresine yerleşmiştir. VI. yüzyıl başlarında Bulgar gruplarını kendilerine bağlayarak İdil-Don nehirleri arasında ve Kuban nehrine uzanan sahaya yayıldılar. Böylece Bizans ve Sâsânî imparatorluklarına komşu oldular. Bu sırada Bizans ile savaşan Sâsânîler'in tarafında yer alan Sabarlar, Bizanslılar'ı meşhur hakanları Balak'ın idaresinde mağlûp ederek Ermenistan bölgesine akınlar düzenlediler. Anadolu'ya girip Kayseri, Ankara, Konya yöresine kadar ilerlediler. Sonraki yıllarda çıkarlarına göre Bizans'ın ya da İran'ın yanında yer aldılar. 557'de Avarlar'ın çok sert hücumuna mâruz kalan Sabarlar dağıldılar. Hâkim oldukları bölge Göktürkler'in batı koluna bağlandı. Güney Kafkasya'daki yurtları da Bizanslılar'ın kontrolüne girdi (576). Bölgede dağılmış halde yaşayan Sabarlar VII. yüzyılda Hazar Devleti'nin kuruluşunda yer aldılar. Ha-

zar toplulukları arasında önemli bir yer tutan Belencer ve Semender boyu Sabarlar'a dayanmaktadır. Hazarlar VII-XI. yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehirleri dolaylarında hüküm sürdüler (bk. HAZARLAR).

Büyük Bulgar Devleti. Ogurlar'ın Karadeniz'in kuzeyinde Hun kalıntılarıyla karıştıktan sonra kurdukları devlete Büyük Bulgarya (Magna Bulgaria) denildi. Kurucusu Kurt'tur (Kobrat, Kobratos, Kuvratos). Doulo sülâlesine mensup olup Asya Hunları'nın T'u-ko hânedan ailesine bağlanmaktadır. 630 yılında Orta Asya'da Göktürkler'in fetret devrine girmesiyle Hazarlar gibi Bulgarlar da Büyük Bulgar Devleti'nin bağımsızlığını ilân ettiler. İmparator Herakleios zamanında Bizans ile sıkı münasebetler kurdular; ancak devlet uzun yaşamadı ve kurucusunun 665'te ölümünün ardından şehzadeler arasındaki mücadeleden faydalanan Hazar Hakanlığı'nın baskısı sonucu parçalandı. Otuz Ogurlar'ın çoğunluğunu oluşturduğu grup kuzeye çekilerek İdil Bulgarları Devleti'ni tesis etti. Kurt'un oğlu Bat-Bayan, On Ogur Bulgarları'nın ve Macarlar'ın başında Hazarlar'a tâbi olarak Kafkasya'daki yurtta kaldı. Bulgar kitleleriyle Tuna'ya yönelen diğer oğul Asparuh (Espereh), Balkanlar'a geçip (668) Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu (679). İdil Bulgar Devleti, İdil-Çolman (Kama) sahasında XV. yüzyıla kadar yaşadı. Devletin merkezi Bulgar şehridir. İslâmiyet'i resmî din olarak kabul eden ilk Türk devleti İdil Bulgar Hakanlığı'dır (bk. İDİL BULGAR HANLIĞI).

Tuna Bulgar Devleti. Asparuh'un Bizans'ın direnmesine rağmen Dobruca'nın güney bölgesinde kurduğu Tuna Bulgar Devleti, Bizans yanında Avarlar'ın hücumlarına da karşı koydu. 681'den itibaren Tuna Bulgar Devleti'nin sahası Besarabya ile Dobruca'dan başka Kuzey Bulgaristan'a, doğuda Karadeniz'e, güneyde Balkanlar'ın geçitlerine ve batıda İsker nehrine kadar uzanıyordu. Tuna Bulgar Devleti 688'den itibaren uzun yıllar Bizans'la mücadele etmek zorunda kaldı. Kurum Han 814'te İstanbul'u kuşattığı sırada öldü. Yerine geçen oğlu Omurtag Han (814-831) Bizans'la otuz yıllık anlaşma imzaladı. Bu anlaşma Bulgarlar'a güneyde sükûn, Bizans'a da mallarını gümrük ödemek şartı ile kuzeye sevkede bilme imkânı sağlıyordu. Omurtag Han bu arada Franklar'la da mücadele etti. Tuna-Sava-Drava havzasını alıp Maroş nehri vadisindeki, Orta Avrupa'nın Roma devrinden beri terk edilmiş olan en bü-

yük tuzlalarını işletmeye açmak suretiyle devletine büyük servet kaynağı kazandıran Omurtag Han zamanı Tuna Bulgarları'nın en parlak devirlerini teşkil etti. Kurulan şehirler, saraylar, köşkler, su yolları, âbideler, Pliska ve Preslav şehirleriyle Madara kasabası civarında yüksek bir kaya üzerinde Kurum Han'ın 40 m²'lik yeri kaplayan kitâbeli kabartması o çağlardan günümüze kalan bir hâtıradır. Fakat yerlilere oranla az olan Bulgar Türkleri arasında Slavlaşma başladı. Slavlaşma, Malmir (831-836) ve Presiyan (837-852) dönemlerinde hızla arttı. Boris Han'ın 864'te Ortodoksluğu resmen kabul ederek, o zamana kadar tek Tanrı inancını benimseyen Bulgarlar'ı Hıristiyanlaştırması ile tamamlandı. Boris, Mihail adını aldı. 869-870 İstanbul kiliseler toplantısında Bulgar kilisesinin müstakil piskoposluk olarak Katolik kilisesi temsilcilerince tanınması üzerine Roma'nın Balkan yarımadasındaki iddialarının sona ermesiyle Türk devleti karakterini tamamen kaybedip Slav, Bizans kültür çevresine girdi. O güne kadar kullanılan Türkçe han unvanı da Boris'in halefi Simeon (893-917) tarafından "çar" a çevrildi.

Peçenekler. IX. yüzyılın ilk yarısında Hazar-Uz baskısına dayanamayan Cim ve Yayık boylarındaki Peçenekler, kalabalık kitleler halinde İdil nehrini aşmış 860-880 yıllarında Don-Kuban bölgesine geldiler. Buralarda yaşayan Macarlar'ı yerlerinden çıkardılar. Peçenekler'in daha önceki tarihleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. 889-893 yıllarında Don'dan Dinyeper'in batısına kadar uzanan sahaya hâkim oldular. Peçenekler'in buralarda sekiz boy halinde yaşadığı bilinmektedir. Bu boylar Ertim (Erdem), Yula, Çor, Külbey, Karabay, Tolmaç, Kapan ve Çoban'dır. Adlardan bazıları eski Türk unvanlarıdır (Yula, Çor, Külbey, Kapan = Kargan). Ertim, Çor ve Yula boyları birlikte hareket edildiğinde idareci durumundaydılar, bunlara Kenger (Kangar) denilmekteydi. XII. yüzyıla gelindiğinde boy sayısı on üçe yükseldi. Hazarlar, Uzlar (Oğuzlar), Macarlar ve birtakım Fin kabileleriyle Slavlar, Peçenekler'in komşularıydı. 900'den 1036 yılına kadar on biri büyük çapta olmak üzere birçok seferde bulundular. 968'de Kiev'i kuşattılar ve Knez Svyatoslav'ı mağlûp ederek öldürdüler. 992, 996 ve 1015 yıllarında Ruslar'ın hücumlarına karşılık verdiler. Bu sayede Peçenekler, Ruslar'ın Karadeniz'e inmelelerini engellediler. Bu durum Bizans'ın menfaatlerine uygun düşüyordu. 915'te başlayan Peçenek-Bizans dostluğu İstanbul'-

TÜRK

dan gönderilen elçiler ve hediyelerle bir müddet devam etti. Peçenekler, Bizans'tan kumaş, baharat, boya, süs eşyası ve mücevherat alıyor, karşılığında bal mumu, tutkal, kıymetli deri satıyordu. Peçenekler'i İdil ötesi yurtlarından çıkararak Uzlar'ın batıya doğru ilerlemesi üzerine Peçenekler'den bir kısmı 942-970 yıllarında Macaristan'a yerleşti. Asıl kitle batıya doğru kaymaya başladı. XI. yüzyılın başlarında Peçenekler, Dinyester boyuna indi. Bu durum onların Don bölgesindeki hâkimiyetlerinin zayıflamasına yol açtı. Bundan istifade eden Ruslar, Peçenekler'e 1036 yılında ağır bir darbe vurdular. Bu tarihten sonra Peçenekler, Tuna boylarına geldiler, Tuna nehri Peçenekler ile Bizans arasında sınır oldu. Arkalarında Uz baskısı şiddetlenince Peçenekler Balkanlar'a doğru kaymaya başladılar. Bazı boylar Bizans ile anlaşarak sınır bekçiliği yapıyorlardı. 1048'den sonra pek çok Peçenek Bizans hizmetine girdi. Bunlar arasında Anadolu'ya gönderilenler de oldu. Anadolu'da Peçenekler'le ilgili birçok yer adı Bizans tarafından yerleştirilen bu Peçenekler'e aittir. Bunlardan bir kısmı 1071 Malazgirt Savaşı'nda Alparslan tarafına geçerek Bizans'ın yenilmesinde rol oynadı. 1050'den itibaren Edirne çevresi, Trakya'nın Marmara'ya kadar olan sahilleri Peçenekler'in hücumuna mâruz kaldı. İzmir Beyi Çaka, İstanbul'u zaptetmek için Peçenek başbuğları ile ittifak yaptı. Ege'de donanması ile Çaka Bey, Marmara sahillerinde Selçuklular, Edirne'de Peçenekler, İstanbul'u kısaçık içine almak üzere anlaştilar (1091). Çok zor durumda kalan Bizans'ın imdadına Kumanlar (Kıpçaklar) yetişti. 1060 yılından itibaren Peçenekler'e ait Karadeniz'in kuzeyindeki sahayı işgal eden Kumanlar 1080'lere doğru Tuna boylarına kadar ilerleyince Peçenekler'le aralarında büyük bir düşmanlık baş gösterdi. Rus knezleri önceleri bu durumdan yararlandığı gibi Bizanslılar da faydalanmanın yollarını buldular. Meriç nehri kenarında Bizans'a kesin bir darbe indirmeye hazırlanan Peçenekler, Bizans'ın tahrikiyle çok kalabalık Kumanlar'ın saldırısına uğradılar. Lebinium'da yenilip tamamen ezildiler (29 Nisan 1091). Böylece siyasî tarihleri sona eren Peçenekler'den geri kalanlar çeşitli bölgelere dağıldılar. Bir kısmı Macaristan'a gitti ve Peşte çevresiyle Fer-tö'de yerleştirildi. Bir kısmı Uzlar ve Kumanlar arasında karıştı. Balkanlar'da kulanların çoğu Vardar nehri boyunca yerleşti. Makedonya'daki Meglano-Ulahlar'ı ile Sofya etrafındaki Şop-Bulgarları'nın Pe-

çenek neslinden geldiği söylenmektedir. Anadolu, Sırbistan, Rusya, Macaristan ve Kafkaslar'da bazı yer adları ile halk efsanelerinde Peçenekler'in hâtraları yaşamaktadır. Orta Macaristan'da ele geçen meşhur Nagy-Szent Miklos hazinesinin altın kapları üzerindeki Göktürk alfabeli yazıların Peçenekler'e ait olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Güney Rusya'da Poltava'da bulunan Perescepine hazinesi de onlara aittir. 150 yıldan fazla Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Peçenekler'den her biri kendi başbuğunun idaresinde boy teşkilâtı çevresinde kaldı ve bir devlet kurulamadı. Fakat savaş ve müdafaa durumlarında ortak hareket edebildiler. XI. yüzyılın ortalarında Turak adında bir başbuğ on bir Peçenek boyunun başına geçtiyse de bütün boyları hâkimiyeti altına alamadı.

Uzlar. Oğuzlar'ın batı kolu Uzlar, Rus yıllıklarında Tork (Türk), Bizans kaynaklarında Uz diye geçmektedir. 860'lı yıllarda Peçenekler'i İdil ötesindeki yurtlarından çıkarıp oraya yerleşttiler ve daha sonra batıya doğru ilerlediler. Kiev Knezi Vladimir'in müttefiki olarak 985'te İdil Bulgarları'na karşı yapılan sefere bazı Uz grupları da katıldı. Yalnız bunların Kiev bölgesine göçleri 1036'da Peçenekler'i yenmelerinin ardından gerçekleşti. Doğu Avrupa sahasında kısa bir dönem faaliyet gösteren Uzlar hakkında diğer Türk boylarına göre çok az bilgi bulunmaktadır. Bugün Moldavya'da yaşayan, dil ve kültürlerini büyük ölçüde muhafaza eden Gagauz Türkleri'nin bunların kalıntıları olduğu tahmin edilmektedir (bk. OĞUZLAR). Batı Göktürkler'e mensup bir Türk kavmi olan Kıpçaklar da (Kumanlar), Peçenekler ve Uzlar gibi Güneydoğu Avrupa bozkırlarında bir devlet kuramadılar (bk. KIPÇAKLAR).

BİBLİYOGRAFYA :

Chu-shu Chi-nien (Bambu Kayıtları) (Lei Hsüeh-ch'i), Taipei 1977; *Shih Chi*(*Ssu Ma-ch'ien/m.ö. 109-91*), Taipei 1979; *Han Shu*(*Pan Ku/111*), Taipei 1979; *San Kuo Chih*(*Ch'en Shou/285-297*), Taipei 1979; *Hou Han Shu*(*Fan Ye/V. yüzyıl ortası*), Taipei 1979; *Chin Shu* (*Fang Ch'iao/636*), Taipei 1979; *Wei Shu*(*Wei Shou/636*), Taipei 1987; *Chou Shu*(*Ling-hu Te-feng/629*), Taipei 1987; *Pei Shih* 99(*Li Te-lin/636*), Taipei 1987; *Suei Shu*(*Wei Cheng/636*), Taipei 1987; *Chiou T'ang Shu*(*Liou Hsü/945*), Taipei 1985; *Hsin T'ang Shu*(*Ou Yang-hsiou/ 1060*), Taipei 1985; *T'ung Tien*(*Tu Yu/805*), Shanghai 1935; *T'ung Chih*(*Cheng Ch'iao/1150*), Shanghai 1935; *Tsueh Chih* *T'ung-chien*(*Ssu Ma-kuang/1085*), Taipei 1987; *Ts'u-fu Yüan-kuei* (*Wang Ch'in-jo ve Yang I/1005-1013*), Taipei 1981; *Wen-hsien T'ung-k'ao* (*Ma Tuan-lin/1254*), Shanghai 1935; *Divânü lugâti't-Türk Tercümesi*, bk. İndeks; İbn Fadlân, *Seyahatname* (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1975; *Mes'üddi, et-Tenbih*, tür.yer.; a.mlf., *Mürüccü'z-ze-*

heb (Abdülhamid), I-II, tür.yer.; *Hudûdü'l-âlem* (Minorisky), tür.yer.; İbnül-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs), occidentaux*, St. Pétersbourg 1903, tür.yer.; K. Dietrich, *Byzantinische Quellen zur leander und Völkerkunde*, Leipzig 1912, II, tür.yer.; O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin 1930-36, I-II; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937; a.mlf., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972; a.mlf., "Bulgar", *İA*, II, 781-796; W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939; O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, New York 1940; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları* (trc. Nimet Uluğtuğ), Ankara 1942; a.mlf., "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar", *TTK Belleten*, XI/41 (1947), s. 15-26; F. Altheim, *Attila et les Huns*, Paris 1952; J. R. Hamilton, *Les ouïghours à l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois*, Paris 1955; Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-kü)*, Wiesbaden 1958, I-II; Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapest 1958; A. Zajaczkowsky, *Karaims in Poland*, Warszawa 1961; a.mlf., "Hazar Kültürü ve Varisleri" (trc. Çağatay Bedii), *TTK Belleten*, XXVII/107 (1963), s. 477-483; *Attila ve Hunlar*, İstanbul 1962; Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando imperio* (trc. R. J. H. Jenkins), London 1962, II, tür.yer.; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962; a.mlf., *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1982; a.mlf., "İlk Töles Boyları", *TTK Belleten*, XII/48 (1948), s. 795-831; a.mlf., "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *a.e.*, XXI/81 (1957), s. 81-137; İbrahim Kafesoğlu, "Tarihte Türk Adı", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 306-319; a.mlf., *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1987; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1967; C. Mackerras, *The Uighur Empire (744-840)*, Canberra 1968; M. Mori, *Historical Studies of the Ancient Turkic Peoples (in Japanese)*, Tokyo 1967; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971; O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Berkeley 1973; L. Bazin, *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*, Lille 1974; a.mlf., "Turks", *EP* (İng.), X, 687-689; L. Kwanten, *Imperial Nomads: A History of Central Asia, 500-1500*, Pennsylvania 1979; P. B. Golden, *Khazar Studies*, Budapest 1980, I-II; a.mlf., "Turks", *EP* (İng.), X, 689-693; Th. J. Barfield, *The Perilous Frontier*, Cambridge 1989, tür.yer.; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990; a.mlf., "Turks", *EP*, IV, 900-908; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993; Ahmet Taşağul, *Gök-Türkler*, Ankara 2004, I-III; a.mlf., *Çin Kaynaklarına Göre Gök-Türkler*, Ankara 2004; Şerif Başstav, "Sabir Türkleri", *TTK Belleten*, V/17-18 (1941), s. 53-99; O. Pritsak, "Die Sogenante Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren", *UJAJ*, XXVI (1954), s. 218, 220; Reşid Rahmeti Arat, "Karluklar", *İA*, VI, 351-352; a.mlf., "Kıpçak", *a.e.*, VI, 713-716.

AHMET TAŞAĞUL

Türkler'in İslamiyet'i Kabulü. Câhiliye devri şairleri Nâbiga ez-Zübeynî, Hasan b. Hanzale ve Şemmâh b. Dirâr'ın şiirlerinde ve darbimeselerde Türkler'den bah-